

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXXII

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXXII

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
XV

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 20–21, 2024

Editorial Board

*Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD,
full member of SAsA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD
(Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow,
Russia); Miroslav Lazić, PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova,
PhD (Sofia, Bulgaria); Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica
Stojanović, PhD (Nikšić, Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade,
Serbia); Wolfgang Steininger, PhD (Graz, Austria)*

Editor-in-Chief
ZLATA BOJOVIĆ

DESPOTOVAC • BELGRADE
2025

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXXII

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
XV

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ-МАНАСИЈА, 20–21. август 2024.

Редакција

др Сјаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злаїа Бојовић, редовни
члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић (Бања Лука,
Република Српска); др Јекаїерина Јакушкина (Москва, Русија);
др Мирослав Лазић (Београд, Србија); др Радослава Сїанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Сїијовић (Београд, Србија);
др Јелица Сїојановић (Никишић, Црна Гора); др Љиљана Сїошић
(Београд, Србија); др Волфганг Шїајнингер (Грац, Аустрија)

Главни уредник
ЗЛАТА БОЈОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ • БЕОГРАД
2025

Издавачи
Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче
Драгана Милутиновић Симић
проф. др Софија Милорадовић

Рецензенти
др Злата Бојовић, редовни члан САНУ (Београд, Србија)
др Станоје Бојанин (Београд, Србија)
др Милош Ивановић (Београд)
др Предраг Милосављевић (Београд)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)
др Љиљана Стошић (Београд, Србија)
др Бранислав Цветковић (Јагодина, Србија)

ИСБН 978-86-83078-01-1

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ XV

20–21. август 2024. године

У СПОМЕН НА ПРОФ. ДР ГОРДАНУ ЈОВАНОВИЋ

СОФИЈА Р. МИЛОРАДОВИЋ (Београд):

Проф. др Гордана Јовановић – сећање

9

РАДА Р. СТИЈОВИЋ (Београд):

Гордана Јовановић као историјар језика и ономастичар

15

МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ (Београд):

*Дојриноси проф. др Гордане Јовановић историјској лексикологији
и лексикографији*

21

СИЛВАНА Н. ЦАКИЋ (Деспотовац):

*Проф. др Гордана Јовановић на Данима српскога духовног
преображења*

41

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

ТОМИСЛАВ Ж. ЈОВАНОВИЋ (Београд):

Словеса вакрајце према два српска прејиса

47

РАДИВОЈ Ђ. РАДИЋ (Београд):

Псовало се и у средњем веку (Прилог проблему)

79

ЗЛАТА Д. БОЈОВИЋ (Београд):

Средњи век у дубровачкој књижевности

93

МИЛОШ Б. ИВАНОВИЋ (Београд):
*Повеља монаха Доротијеја
за манастир Дренчу – дијломаитичка анализа*
101

СТАНОЈЕ С. БОЈАНИН (Београд):
Покајничке књиге у средњовековној Србији: краћи преглед
117

БРАНИСЛАВ Ј. ЦВЕТКОВИЋ (Јагодина):
*Извори и књијори: прилог књијници редукионизма
(Полошко, Ариље, Мајевич)*
145

БОРИС С. СТОЈКОВСКИ (Нови Сад):
*Тужбалица Дмјиру и ејијаф Јовану Јакишићу – два мање јознаја
књижевна дела о Србима у Угарској*
181

ДРАГИЋ М. ЖИВОЛИНОВИЋ (Београд):
*Десиој Јован Угљеша и Свеја гора:
сведочансја дијломаитичких извора*
195

ЗОРАН А. РАНКОВИЋ (Београд):
Васијини идеали десјоја Стефана Лазаревића
209

СРБОЉУБ Д. УБИПАРИПОВИЋ (Београд):
*Молија над оскврњеним сасудом у рукојисном Требнику са
Правилима свејих и јреславних ајосјола и другим делима
Син. 307 (ГИМ 80370/925) из 1423. године*
221

ПРЕДРАГ Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ (Београд):
*Геомејријске основе Смедеревске јврђаве и идеја о „савршеном
граду“ у доба десјојовине. Први део*
231

ДЕЈАНА Б. ВАСИЋ (Београд):
*Неколико јодајака о срјској средњовековној исијорији
у курдском извору XVI века*
277

НАТАША С. ВУЛОВИЋ ЕМОНТС, МАРИЈА С. ЂИНЋИЋ (Београд):
*Паремјолошке јединице срјског језика са јурцизмима којима се
именују одевни јредмеји*
289

МИЛИВОЈЕ С. СПАСИЋ (Београд): *Исијоријска основа романа
Милована Видаковића „Усамљени јуноша“*
301

БИБЛИОГРАФИЈА

ВИКТОР Д. САВИЋ, МАРИЈА С. ЂИНЋИЋ, МАРИНА Љ.
СПАСОЈЕВИЋ (Београд): *Библиографија проф. др Гордане Јовановић*

319

ПРИЛОГ

Родослов породице Јовановић из Десношоваца

343

ХРОНИКА

ДРАГАНА М. МИЛУТИНОВИЋ СИМИЋ (Деспотовац): *Хроника
XXXII Дана српскога духовног преображења*

348

ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША И СВЕТА ГОРА: СВЕДОЧАНСТВА ДИПЛОМАТИЧКИХ ИЗВОРА

У раду се разматрају односи Јована Угљеше са светогорском заједницом у светлу дипломатичког материјала сачуваног претежно у архивима монашке републике. Корпус проучаваних извора сачињавају две врсте докумената: повеље чији је творац сам Угљеша и исправе других ауктора у којима се он помиње. До наших дана преживело је 12 аката из деспотове канцеларије (по шест на грчком и старом српском језику). Међу дестинатарима је седам атонских монашких заједница (Ватопед, Зограф, Кутлумуш, Лавра, Свети Пантелејмон, Симонопетра, Хиландар), а један документ посвећен је црквеном измирењу са Цариградском патријаршијом. Хиландар и Ватопед уживали су највећу наклоност владара Серске државе, у чему је овај јасно следио немањихке традиције. Из Угљешиних даровница не може се сазнати много о поклонима за светогорске манастире – чињеница карактеристична за пост-Душанову епоху. Примећује се изостанак конкретних имунитетних формула које би штитиле монашка имања од деловања управних и пореских функционера, док новчана рента, редован чинилац владарских повеља у доба првог српског цара, готово да више не постоји. Неспоран је, с друге стране, пораст утицаја Светогораца у судској администрацији Серске митрополије, што лепо осликавају два велика правна процеса забележена у исправама из новембра 1366. и фебруара 1369. године. О ктиторској улози Јована Угљеше на територији Свете горе сведоче обнова Симонопетре и намера да на месту келије Макру подигне задужбину која би била у рангу највећих атонских општежића. Спремајући се за судбоносни обрачун са Турцима, деспот је у пролеће 1371. године боравио на Светој гори и даривао манастире Хиландар, Лавру Светог Атанасија и Ватопед. Аренге тих повеља превазилазе конвенционалну побожност и одишу искреним набојем хришћанског ратника за веру.

Кључне речи: Јован Угљеша, Света гора, средњовековне повеље, атонски манастири, XIV век.

* dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

Владар Серске државе, брат краља Вукашина и стриц највећег јунака балканског фолклора, непознатог је порекла, обавијеног слојевима народног предања.¹ Добро познати патроним *Мрњавчевић* из епске поезије не постоји пре краја XVI века,² а његова популаризација заслуга је Мавра Орбина и његовог *Краљевсѣва Словена* с почетка наредног столећа.³ Према наводима ученог Дубровчанина, браћа која ће управљати судбином Српског царства у његовом последњем раздобљу рођена су на подручју Ливна у дому Мрње (или Мрњаве), сиромашног властеличића. Њихов успон уследио је пошто их је цар Душан довео на свој двор и начинио Вукашина царским пехарником, а Угљешу главним коњушарем.⁴ Несумњива је, међутим, чињеница да у време уздицања српске државе на ранг царства Угљеша управља крајевима око Републике Светог Влаха, јер га 1346. године као „барона“ коме треба послати поклоне помиње документ дубровачког Великог већа.⁵ Даља политичка делатност оба брата везана је за јужне и источне области средњовековне Србије, а за своје напредовање Угљеша може да захвали и браку са Јеленом, ћерком кесара Војихне, господара Дrame и рођака владајуће српске породице.⁶

У процесу државне фрагментације после Душанове смрти, његова удовица Јелена (у монаштву Јелисавета) завладала је Серском облашћу и управљала крајевима између ушћа Вардара и ушћа Месте попут независног господара.⁷ Централни положај у овој државној творевини заузимала је Света гора атонска, која је признавала српску врховну власт од 1345. године.⁸ Архиви светогорских монашких обитељи

¹ О деспоту в. Р. Михаљчић, *Јован Угљеша*, у: Српски биографски речник 4 (И-Ка), Нови Сад, 2009, 438–439, са исцрпним списком извора и старије литературе.

² С. Рудић, *О њвном њомену њрезимена Мрњавчевић*, Историјски часопис 48, 2001, 89–96.

³ С. Ћирковић, *Коментари*, у: Мавро Орбин, *Краљевсѣво Словена*. Превод З. Шундрица. Предговори М. Пантић, Р. Самарцић, Ф. Баришић. Коментари и извори С. Ћирковић, Београд, 2006², 330. Иначе, Орбин не користи облик *Мрњавчевић*, већ само каже да се отац Вукашина и Угљеше звао *Margnava* – на шта је први скренуо пажњу Срђан Рудић (*О њвном њомену*, 89).

⁴ М. Орбин, *Краљевсѣво Словена*, 49–50; Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, vol. I, ed. & trans. by A. Kaldellis, Cambridge (Massachusetts), London, 2014, I, § 31, 44.

⁵ *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*. Tomus I (ann. 1306–1347), Zagrabiae, 1879, 235; Р. Михаљчић, *Крај Српског царсѣва*, Београд 2001³, 102.

⁶ Г. Острогорски, *Серска област њосле Душанове смрти*, Београд, 1965, 16–17; С. Ћирковић, *Обласѣ кесара Војихне*, Зборник радова Византолошког института 34, 1995, 175–184; Р. Михаљчић, *Јован Угљеша*, 438.

⁷ Г. Острогорски, *Серска област*, 3–6; Р. Михаљчић, *Крај Српског царсѣва*, 28–30, 72–76; *Историја српског народа I: Од најстаријих времена до Маричке бијке*, ур. С. Ћирковић, Београд, 1981, 569, 577 (Р. Михаљчић).

⁸ Д. Кораћ, *Свѣта Гора њод српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31, 1992, 45–48. За критичко издање опште хрисовуље кра-

чувају најпоузданије податке о функционисању Серске државе и њеним истакнутим личностима. Међу такве је спадао и Угљеша, који је, уживајући подршку моћног таста и пратећи паралелни братов успон у западној Македонији и на двору цара Уроша, а сасвим сигурно и захваљујући личним способностима, успео да, напослетку, замени царицу удову на челу најисточније области Српског царства.⁹ Хармонична политичка заједница Угљеше и Вукашина, који је добио краљевску титулу од Душановог сина и постао савладар последњег Немањића на српском престолу, била је највећа сила у унутрашњим раздорима озбиљно ослабљеној српској држави. Енергични Угљеша је стање покушавао да поправи измирењем са Цариградском патријаршијом, а исправно је процењивао и опасност коју су носили турски упади. Његову далековиду противтурску политику савременици, нажалост, нису озбиљно схватили. Једину подршку му је пружио краљ Вукашин. Двојица браће су, ипак, успела да окупе респектабилне војне снаге и покрену поход који је имао за циљ протеривање уљеза из Европе. Черноменска катастрофа од 26. септембра 1371. године, погибија краља и деспота, те потпуно уништење њихове војске, судбоносно ће одредити ток историје Балканског полуострва у наредних пола миленијума.¹⁰

У сразмерно кратком периоду (свакако не дужем од 15 година) током кога је Угљеша играо важну, а понекад и пресудну улогу на српској политичкој позорници XIV stoleћа, битан елемент представљали су његови односи са монашком републиком на Светој гори. Најважнији извори за релације атонске заједнице са Серском државом и њеним поглаваром јесу они дипломатичке провенијенције, а ту је, превасходно, реч о документима која су сачувана у светогорским архивима. Међу дипломатичким материјалом примарни значај имају исправе чији је ауктор Угљеша. Случај је хтео да, од 12 данас познатих Угљешиних повеља, њих 11 буде сачувано на Светој гори, а да се једна налази у Националној библиотеци у Бечу, у патријаршијском кодексу који је у другој половини XVI stoleћа из османске престонице донео барон Фон Бузбек, амбасадор цара Фердинанда I (1556–1564). Стари срп-

ља Душана свим светогорским манастирима из новембра 1345. године в. *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II: De 1330 à 1376*, édition diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis, Paris, 2006, n° 92, 195–198; за старију литературу в. Д. Живојиновић, *Регесѿа грчких ѿвеља срѿских владара*, Мешовита грађа – Miscellanea н. с. 27, 2006, 67, бр. 6.

⁹ Г. Острогорски, *Серска област*, 6–7, 12–16; Р. Михаљчић, *Крај Срѿског царсѿва*, 101–110.

¹⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 127–146; исти, *Истѿорија Визанѿије*, Београд, 1970, 501–503; *Истѿорија срѿског народа I*, 593–602 (Р. Михаљчић); W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, 779–780; Р. Михаљчић, *Крај Срѿског царсѿва*, 183–200.

ски и грчки језик подједнако су заступљени у тим актима, односно по шест докумената писано је на поменутих идиомима. Све повеље, са изузетком прве у низу (из октобра 1358. године), припадају епохи када је ауктор носио деспотску титулу и у њима се наводи са два имена: Јован Угљеша. Ових 11 деспотских докумената потиче из периода између јануара 1366. и априла 1371. године, а ако би се изузела најстарија повеља, преосталих 10 спада у интервал 1368–1371, што лепо осликава временски неравномерну дистрибуцију изворних података. Што се дестинатара тиче, ту су атонски манастири Кутлумуш (две исправе, по једна на грчком и старом српском),¹¹ Свети Пантелејмон (две исправе на старом српском),¹² Симонопетра и Зограф (по једна исправа на грчком),¹³ Ватопед (три исправе, две на грчком и једна на старом српском),¹⁴ Хиландар и Лавра Светог Атанасија (по једна исправа на старом српском).¹⁵ Напослетку, ту је и повеља деспота Јована Угљеше о измирењу са Цариградском патријаршијом, која нема формалних веза са Светом гором,¹⁶ али се може посматрати у склопу ширих напора да се релаксирају односи са Ромејима и додатно придобије подршка грчког монаштва, које је творило већину у атонској заједници.

Постоји још једна, нешто мање бројна група дипломатичких извора који бацају светло на односе Јована Угљеше и Свете горе. Реч

¹¹ P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumuš*, Annales de l'institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum) 11, Belgrade, 1940, 134–135; *Archives de l'Athos IP. Actes de Kutlumuš*, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris, 1988, 230–231; В. Петровић, *Хрисовуља десиоџа Јована Угљеше манастиру Куџлумушу*, Стари српски архив 19, 2020, 18–19.

¹² С. Ћирковић, *Повеља десиоџа Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, Стари српски архив 1, 2002, 94–95; В. Петровић, *Повеља десиоџа Јована Угљеше којом њојверђује духовнику кир Данилу цркву Светог Михаила и Гаврила код Габрова*, Стари српски архив 16, 2017, 98.

¹³ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, бр. 36, 270–278; Д. Кашић, *Десиоџ Јован Угљеша као кџиџиор светогорског манастира Симоноџеџре*, Богословље: Часопис Православног богословског факултета 20 [35], 1976, 38–49; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600)*. Critical Edition and Commentary of the Texts, Sofia, 2014, n° 43, 376–379; исти, *Acta Graeca Simonopetrae (1516–1821)*. The Surviving Post-Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Simonopetra and Its Archival Codices A and B, Sofia, 2022, n° 18, 125–132.

¹⁴ *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 133, 354; n° 137, 368–369; К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, Хиландарски зборник 12, 2008, 60.

¹⁵ M. Lascaris, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, Хиландарски зборник 1, 1966, 12; С. Бојанин, *Повеља десиоџа Јована Угљеше о даровању села Акроџиџ и каџуна Зарвинце манастиру Хиландару*, Стари српски архив 7, 2008, 100–102; В. Алексић, Д. Милић, *Хрисовуља десиоџа Јована Угљеше Великој Лаври*, Стари српски архив 18, 2019, 55–56.

¹⁶ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. 35, 260–266.

је о документима насталим делатношћу других ауктора, па ту имамо манастирски инвентар сачињен у Ватопеду;¹⁷ по једну аутентичну и кривотворену хрисовуљу Јована V Палеолога за Хиландар;¹⁸ исправу о судском процесу пред трибуналом Серске митрополије;¹⁹ одлуку прота Доротеја и Атонског савета о спору Хрусијског пирга и Зографа;²⁰ два тестамена Харитона, игумана Кутлумуша, прота Свете горе и митрополита Угровлахије;²¹ белешку на крају тзв. Зографске легенде, односно „сводне хрисовуље“ манастира Зографа;²² два акта прота Саве и Карејског савета.²³ Напоследку, имамо и посредно сведочанство о постојању Угљешине повеље којом се Есфигмену дарује болница. Објекат се налазио у југозападном углу манастирског комплекса, а нестало је у пожару из 1770. године. Вести о томе доноси монах Пахомије у својој историји општежића, која се у тротомном рукопису чува у есфигменској библиотеци.²⁴

Први документ у хронолошком низу јесте простагма за Кутлумуш на грчком језику, са српским потписом „Угљеша велики ввевода“, изда-та октобра, индикта XII (што одговара 1358. години), којом се обитељи потврђује посед Прунеа, што му га је поклонила „госпођа кесариса“ (тј. жена кесара Војихне и ташта самог ауктора). Наречено имање налазило се у области реке Струме, јужно од Пангајске горе, а из повеље се види да је Угљеша већ у првим годинама после Душанове смрти носио високо звање великог војводе, еквивалентно ромејској титули великог дукса, од којег је у позној Византији свега неколико њих имало већи значај – а то су велики доместик, кесар, севастократор и деспот.²⁵

¹⁷ *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 120, 303, ред 1.

¹⁸ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, Византијски временник, приложение к XVII тому, Санкт-Петербург, 1911, n° 149, 313, ред. 1–3 (аут.); n° 150, 316, ред. 36–41 (фалс.).

¹⁹ *Исѣо*, n° 151, 318, ред. 42–60.

²⁰ *Исѣо*, n° 152, 321, ред. 5–6.

²¹ *Archives de l'Athos IP. Actes de Kutlumus*, n° 29, 114, ред. 53–54; n° 30, 120, ред. 109–110.

²² А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке њовеље српских владара*, бр. 45, 373, ред. 237–242; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents*, 594.

²³ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 153, 323, ред. 1–5; *Archives de l'Athos XV. Actes de Xénophon*, édition diplomatique par D. Papachryssanthou, Paris, 1986, n° 31, 216, ред. 1–12.

²⁴ *Archives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou*, édition diplomatique par J. Lefort, Paris, 1973, 26; П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Њирковић, *Есфигменска њовеља десѣоѣа Ђурђа*, Београд, 1988, 65; Д. Кораћ, *Свеѣа Гора њод српском влаићу*, 175.

²⁵ P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes*, 142–146; Г. Острогорски, *Серска обласѣи*, 14–15; Д. Кораћ, *Свеѣа Гора њод српском влаићу*, 127. О хијерархији ромејских дворских титула у позној епохи в. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, eds. R. Macrides et al., London, New

Следеће сведочанство потиче из инвентара написаног на грчком у Ватопеду приликом преузимања власништва над манастиром Богородице Спилеотисе у Мелнику. На почетку документа стоји да је 15. јануара 1365. године „најславнији“ Угљеша поклатио Ватопеду мелничку обитељ заједно са свим њеним дугогодишњим поседима и добрима.²⁶ Карактеристична је употреба атрибута *ἐνδοξότατος* и изостанак имена *Јован*, што јасно сведочи да у то време Угљеша још увек не носи деспотску титулу, али је, нема сумње, особа која се пита за важне ствари у југоисточној Македонији.²⁷

Септембром исте, 1365. године датоване су две хрисовуље Јована V сличног садржаја које се чувају у хиландарском архиву. Прва, оригинална и аутентична, потврђује власништво српског манастира над два села у близини Сера и околини Каламарије, а сам василевс вели да је издаје на молбу „вољеног нећака величанствене деспине Србије и вољене сестре царства ми, пресрећног деспота Србије кир Јована Угљеше“.²⁸ Видимо, дакле, да је Угљеша стекао деспотску титулу између јануара и септембра 1365. године.²⁹ Друга хрисовуља, међутим, несумњиви је фалсификат, јер се поред претходно наведених села Хиландару потврђују још и многи други поседи, а сам цар се не позива на молбу Јована Угљеше, већ Стефана Душана, који је у том тренутку мртав већ скоро 10 година. Ипак, и у овој кривотворини постоји занимљив пасус, који потиче из веродостојног предлошка, у коме се алутира на састанак ромејског василевса и Угљеше код Хрисопоља уз присуство Хиландараца.³⁰ Георгије Острогорски претпоставља да је до тог сусрета дошло крајем 1358. године или нешто доцније, те да су

York 2013, 26, ред. 1–20 и 28, ред. 1–8 (грчки изворник); 27 и 29 (енглески превод); 275–280 (коментар).

²⁶ *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 120, 299–304. Овај манастир основао је деспот Алексије Слав почетком XIII столећа, в. *Archives de l'Athos XXI. Actes de Vatopédi I: Des origines à 1329*, édition diplomatique par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, Paris, 2001, n° 12, 121; n° 13, 124–128; I. Dujčev, *Melnik au Moyen Âge*, Byzantion 38, 1968, 31–38.

²⁷ Уз деспотску титулу ишао је епитет *ὑπέρσπῃνι* (εὐτυχεστάτος или πανευτυχεστάτος) – в. R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: Le despote, δεσπότης*, *Revue des études byzantines* 17, 1959, 56. О термину *ἐνδοξότατος*, иначе највишој титули коју је припадник сенаторског staleжа могао да понесе у VI веку, в. A. Kazhdan, *Gloriosus*, у: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol 2, ed. A. Kazhdan, New York, Oxford, 1991, 855.

²⁸ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 149, 313–314.

²⁹ У српској историографији преовладава став да је деспотски наслов добијен пре јесени 1364. године, уп. Г. Суботић, С. Кисас, *Надгробни најџиис сесџре десџоџа Јована Угљеше на Меникејској Гори*, Зборник радова Византолошког института 16, 1975, 169–171.

³⁰ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 150, 315–316.

тада окончана непријатељства која су на егејској обали почела након Душанове смрти акцијом браће Алексија и Јована Палеолога.³¹

У јануару 1366. године деспот Јован Угљеша издао је у Скопљу хрисовуљу којом дозвољава властелину Новаку Мрасоровићу да покљони село Копривљане руској обитељи на Светој гори, манастиру Светог Пантелејмона. Истовремено је, поводом истог правног чина, на истом месту и краљ Вукашин обнародовао своју повељу. Карактеристично је то да се обе дипломатичке јединице данас налазе у Хиландару, иако су биле намењене руском манастиру. Претпоставка је Симе Ћирковића да се у извесном моменту село Копривљане (за које се не зна где се налазило) обрело у хиландарским рукама, а да су са њим стигле и повеље.³²

Хиландарски архив место је чувања и документа из октобра 1366. године – исправе на грчком у којој је забележен рад суда Серске митрополије приликом разматрања тужбе великог примикирија Георгија Исариса, дворанина деспота Јована Угљеше, против српског манастира. Парница је вођена око ствари које је Исарисов покојни зет предао Хиландару, а на које је, наводно, велики примикирије полагао права. Процесом је на почетку председавао сам деспот, али се, да би избегао сукоб интереса, изузео и одлучивање препустио колегијуму који су чинили митрополит и седморица званичника његове епархије, четворица заступника атонских манастира и тројица представника световних власти.³³

Одлука прота Доротеја, епископа Давида Јериског и свих светогорских игумана, из новембра 1366. године, такође се налази у српском манастиру. Овим документом привремено је решен спор између бугарског општежића и хиландарског пирга у Хрусији, који се тицао млина низводно од Хандака, а пресуда је изречена у корист монаха Василијевог пирга. Атонски сабор се окупио на заседање по наредби деспота Угљеше.³⁴

³¹ Г. Острогорски, *Серска област*, 15–17. О делатности браће Палеолога и њиховим личностима в. исто, 147–154; Р. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris, 1945, 206–213.

³² С. Ћирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше за властелину Новака Мрасоровића*, 93–98; исти, *Повеља краља Вукашина за властелину Новака Мрасоровића*, Стари српски архив 1, 2002, 99–102.

³³ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 151, 316–321; Д. Коран, *Света Гора под српском влашћу*, 148–149, 150–151.

³⁴ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 151, 321–322. О овом вишедесетинском спору, који је, барем према стању сачуване грађе, дефинитивно разрешен у корист Хрусијаца у новембру 1378. године в. М. Živojinović, *Chantax et ses moulines*, Зборник радова Византолошког института 23, 1984, 119–139. Деспотова наредба је, највероватније, била у писаној форми, што би представљало помен још једне, данас непостојеће, дипломатичке исправе.

Из марта 1368. године потиче повеља на грчком којом деспот Јован Угљеша проглашава помирење Српске цркве са Цариградом и осуђује делатност цара Душана, који је самовољним постављањем српског патријарха довео до раскола. Овај документ, који је сачуван у препису у картулар васељенске патријаршије, а данас се налази у Бечу, састављен је у патријаршијској канцеларији (сматра се да је његов творац учени митрополит Теофан Никејски), а једини деспотов допринос било је стављање потписа на српском језику.³⁵

У јесен исте године, у октобру месецу, настала је хрисовуља на грчком језику деспота Јована Угљеше, којом он обнавља манастир Симонопетру на југозападу атонског полуострва, измоливши од прота и Карејског савета да му препусте брдо Дафни, као и келију Донтос и келију Светог Илије. Уз то, обновљени манастир добио је од деспота и поседе на полуострву Лонгос. Ова хрисовуља позната је само преко преписа који је направљен у XVII веку за патријарха Кирила Лукариса, и то са предлошка који је био прилично оштећен и местимично нечитљив, а чија је традиција далеко од непрекорне.³⁶

Архив бугарског манастира на Светој гори чува грчку повељу деспота Јована Угљеше из фебруара 1369. године, којом се решава спор између Зографа и јериског епископа. У овом особеном документу, који себе назива „хоризмом са снагом хрисовуље“, забележен је компликован судски процес. Пошто су испитани сведоци у земљишном спору двеју страна, а због тог испитивања деспотов човек од поверења дворанин Никита Педијасим морао да путује у Солун, Угљеша је пресудио у корист Зографа и послао Педијасима да монасима преда њихов посед.³⁷

У априлу 1369. године деспот Угљеша издаје српскословенску хрисовуљу за Кутлумуш, којом овом манастиру поклања село Неохор

³⁵ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. 35, 258–267; М. Петровић, *Повеља–писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу Српске и Цариградске цркве у светлост савремених канонских прописа*, Историјски часопис 25–26, 1978–1979, 29–51; исти, *Свјуденички писми и самостјалност Српске цркве*, Горњи Милановац, 1986, 83–91, 144–146, 163–165; I. D. Polemis, *Theophanes of Nicaea: His Life and Works*, Wien, 1996, 27, 191–193.

³⁶ Д. Кашић, *Деспот Јован Угљеша као ктитор светогорског манастира Симонопетре*, 29–63; Г. Острогорски, *Серска област*, 112; М. Живојиновић, *Светогорске келије и њихови у средњем веку*, Београд, 1972, 67; Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 132–133; Б. Миљковић, *Петра и Неа Петра*, Хиландарски зборник 16, 2024, 31–32. С друге стране, постоји и добро образложено становиште да је овај документ потпуно неверодостојан и да су везе деспота Угљеше с манастиром измишљене тек почетком XVII столећа, уп. С. Pavlikianov, *Acta Graeca Simonopetrae (1516–1821)*, n° 18, 120–132.

³⁷ С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents*, n° 43, 372–379.

у Мавровском пољу.³⁸ Ово подручје се налазило далеко од Серске државе и дубоко унутар области краља Вукашина, па овај поклон лепо осликава хармоничне односе међу браћом, а поред тога, како је приметио Душан Кораћ, отвара и питање могућих граница између њихових територија.³⁹

Нешто доцније, 29. маја исте године, настала је повеља деспота Јована Угљеше на старом српском језику којом он потврђује поклон кесара Војихне за духовника кир Данила – цркву Светих арханђела код Габрова. Када су неколико година потом, у периоду 1374–1375, браћа Јован и Константин Драгаш даровали властелинство Светих арханђела габровских руском атонском општежићу, доспела је и ова исправа у архив Светог Пантелејмона, где се и данас налази.⁴⁰

У новембру 1369. године деспот Јован Угљеша промугује грчку повељу за манастир Ватопед на молбу монаха Теодосија и осталих братственика, којом дарује обитељи 120 перпера годишњег дохотка од прихода са језера Поруч.⁴¹

Дана 24. јануара, године између 1369. и 1371, деспот Јован Угљеша поново дарује Ватопед, сада документом на српкословенском језику којим манастир добија селиште смештено између села Акротириона и Плумиске у језерској области северне Халкидике.⁴²

Два тестаментa Харитона Кутлумушког (митрополита Угровлахије од 1372. године, прота Свете Горе од 1376. године) – први, из времена између септембра 1369. и августа 1370. године, и други, из новембра 1370. године – спомињу бројна добротинства и дарове Јована Угљеше за Кутлумуш.⁴³

Зографска „сводна хрисовуља“, документ сачуван у три верзије (словенској и две грчке), представља фалсификат направљен крајем прве половине XVIII – то је резултат опсежних истраживања Кирила Павликијанова.⁴⁴ При крају словенске варијанте, убачена између наводних потписа цара Душана и деспота Угљеше, стоји белешка (датована IX индиктом 6879. *anno mundi*, тј. 1370/71. годином), према којој

³⁸ В. Петровић, *Хрисовуља деспота Јована Угљеше манастиру Кућлумушу*, 17–25.

³⁹ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 127.

⁴⁰ В. Петровић, *Повеља деспота Јована Угљеше*, 95–104; М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, Зборник радова Византолошког института 43, 2006, 43–44.

⁴¹ *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 133, 353–354.

⁴² К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa*, 57–66.

⁴³ *Archives de l'Athos IF. Actes de Kutlumus*, n° 29, 110–116; n° 30, 116–121. О Харитону в. Д. Папахрисанту, *Аѥѡнско монаштво. Почети и организација*, са грчког превео С. Јакшић, Београд, 2003, бр. 66, 274.

⁴⁴ С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents*, 590–607.

је Јован Угљеша затражио од зографског игумана Данила да му донесе хрисовуљу и, пошто ју је прочитао, констатовао да је „вѣлика кѣтва и вѣлико запрѣщенїе естъ и горѣ тоѣмъ кон прѣствѣпи сїю кѣтвѣ“.⁴⁵

У децембру 1370. године прот Сава је, заједно са часницима атонске управе, обнародовао исправу којом се монасима Светог Пантелејмона наређује да врате Хиландару село Брезницу, у околини Струмице, које су на незаконит начин стекли.⁴⁶ Протатску одлуку у корист српског киновиона олакшала је Угљешина хоризма, која је стигла у Кареју заједно са хиландарском жалбом.⁴⁷

Акт прота Саве и Карејског савета из јануара 1371. године, који се чува у манастиру Ксенофону, сведочи о захтеву деспота Јована Угљеше да му се препусти келијица Макру на коришћење. Светогорци су одговорили да би му с радошћу изашли у сусрет, али да је та установа недостојна његове узвишености. Како је Угљеша истрајавао у свом захтеву, протат одлучује да му се келија уступи, заједно с правом пуног власништва и дозволом да је дограђује и увећавача како жели. Поред тога, додељује јој се ранг великих манастира, попут Лавре, Ватопеда, Хиландара и Ивирина.⁴⁸

Највише сачуваног дипломатичког материјала потиче из последње године Угљешиног живота. Припремајући се за стратешко суочавање са опасношћу која је надирала са Истока, деспот је с пролећа 1371. године боравио на Светој гори. Тамо је, најпре, посетио Хиландар и поклонио се гробовима свог таста кесара Војихне и сина Угљеше, што је забележила деспотова хрисовуља којом је српски манастир добио село Акротирион на обалама Бешичког језера и један влашки катун.⁴⁹ Из истог периода је и хрисовуља на српском језику за Лавру Светог Атанасија, којом Јован Угљеша уступа манастиру риболовиште Големи Василиск на језеру Пору, али уједно и забрањује монасима да се у укључују продају рибе, већ да је искључиво користе за потребе општежића. Хрисовуља доноси и помен непријатеља које деспот на-

⁴⁵ *Исѣо*, 594. Душан Кораћ је закључио да садржај белешке делује аутентично, а да је деспот заправо тражио документ на основу кога би потврдио бугарском манастиру власништво над спорним поседом око кога је овај водио спор – аналогно случају са архијерејем Јериса (*Свѣѣа Гора ѿод срѣском влашћу*, 129).

⁴⁶ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 153, 323–324.

⁴⁷ Д. Кораћ, *Свѣѣа Гора ѿод срѣском влашћу*, 147. О дугом и сложеном спору српских и руских калуђера око Брезнице в. М. Živojinović, *Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléémôn au sujet du village de Breznica*, *Byzantinoslavica: Revue internationale des études byzantines* 56, 1995, 237–244.

⁴⁸ *Archives de l'Athos XV. Actes de Xénophon*, n° 31, 214–216.

⁴⁹ С. Бојанин, *Повеља десиѣѣа Јована Угљеше о даровању села Акрѣѣир*, 99–112.

мерава да, уз помоћ Богородице и Светог Атанасија, обори под ноге.⁵⁰ Коначно, у априлу 1371. године обнародована је грчка хрисовуља за манастир Ватопед, којом се обитељи дарује и свих обавеза ослобађа рибњак Светог Теодора на језеру Пору. У аренги се каже да је деспот, „дижући се на оружје против безбожних муслимана, био свестан да треба да посети Свету Гору и принесе Богородици молитве и ропско поклоњење, а од ње прими богатство њене милости“.⁵¹

Укупно седам светогорских обитељи налази се међу дестинатарима сачуваних дипломатичких јединица са Угљешиним потписом. Са великим степеном извесности може се овој групи прикључити и Есфигмен, јер снажни посредни докази говоре о томе да је некада постојала и повеља о изградњи болнице у овом манастиру.⁵²

Прегледом изворних података пада у очи, а то је већ нотирано у претходним истраживањима,⁵³ да се не зна много о поклонима за светогорске манастире када су у питању наследници првог српског цара, укључујући ту и Јована Угљешу. Такође, приметно је и одсуство конкретних имунитетних формула којима се монашки поседи штите од деловања званичника државне администрације.⁵⁴ Претпоставка је Душана Кораћа „да је монасима за заштиту имунитетских повластица њихових имања била довољна правна снага старих хрисовуља, нарочито оних цара Стефана, и, са друге стране, да је, временом, постало уобичајено да се преласком поседа у власништво манастира стицао и потпуни имунитет у односу на локалну управу те није било потребно да се то посебно истиче у прецизној формули у даровном акту“.⁵⁵ Новчана рента, која је у Душановој епохи била редовно заступљена у владарским даровницама, сада готово да ишчезава.⁵⁶

⁵⁰ В. Алексић, Д. Милић, *Хрисовуља десјоѿа Јована Угљеше Великој Лаври*, 51–65.

⁵¹ *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 137, 367–369.

⁵² В. горе текст уз нап. 24.

⁵³ Д. Кораћ, *Свешта Гора ѿд српском влашћу*, 129–130.

⁵⁴ *Исѿо*, 130. Изузеци су хрисовуље за Лавру, где се помиње кефалија („да је заувек ни од кога непоколебљив или потиснут, од будућих кефалија временом ни за једну власт да не посегну и преузму надлежности“ – В. Алексић, Д. Милић, *Хрисовуља десјоѿа Јована Угљеше Великој Лаври*, 56, ред. 16–18; 57) и Кулдумуш, где се говори о порезима („ослобођено је свих великих или малих царских обавеза, пореза и терета“ – В. Петровић, *Хрисовуља десјоѿа Јована Угљеше манасѿиру Куѿлдумушу*, 18–19, ред. 18–19; 19).

⁵⁵ Д. Кораћ, *Свешта Гора ѿд српском влашћу*, 130.

⁵⁶ *Исѿо*, 130–31. Једино у повељи за Ватопед имамо одређен податак о даровању 120 перпера годишњег прихода од риболова, в. *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 133, 354, ред. 5–10. Насупрот томе, у хрисовуљи за Лавру, поводом уступања рибњака манастиру, изричито се каже „да од тог рибног ловишта немају новчану корист, већ да лове рибе, хоботнице, сипе, остриге и све што се у њему налази“ – В.

С друге стране, недвосмислено се види како расте утицај Светогораца у судској администрацији Серске митрополије. Два велика правна спора посведочена су у документарном материјалу: процес великог примикирија Исариса против Хиландара из новембра 1366. године и земљишни спор између Зографа и епископа Давида Јериског из фебруара 1369. године. У оба случаја парнице су вођене између атонских манастира, на једној, и високих државних и црквених достојанственика, на другој страни.⁵⁷ На првом суђењу међу судијама се налазило шест хагиорита,⁵⁸ да би њихов број порастао на десет три године касније,⁵⁹ а оба пута правна победа припала је светогорској страни. Занимљиво је истаћи како је велики примикирије Исарис покушао да оснажи своју тужбу подметањем фалсификованог документа међу судске списе. Његова је кривотворина откривена и због тога је изгубио процес, али то нимало није сметало напредовању његове даље каријере – чини се да је такво понашање било сасвим уобичајено, па га нико није позивао на одговорност због фалсификовања исправе.⁶⁰

Однос деспота Угљеше према Светој Гори следио је немањихке традиције. За њега, као српског владара, посебну пажњу заслуживали су Ватопед и Хиландар.⁶¹ Поред тога, српски манастир је за серског господара био место погребца два блиска члана породице, међу којима је један био синчић јединац. Деспотова ктиторска делатност манифестована је обновом Симонопетре и намером да се на месту келије Макру

Алексић, Д. Милић, *Хрисовуља десијоѿа Јована Угљеше Великој Лаври*, 56, ред. 14–15; 57.

⁵⁷ Г. Острогорски, *Серска обласѿ*, 115–117; Д. Кораћ, *Светѿа Гора ѿод срѿском влаиѿу*, 151.

⁵⁸ Игуман Лавре Јаков, игуман Богородице Спилеотисе Григорије, јеромонах Григорије из Каракале, велики економ Лавре Теофан, Теодосије Ватопедски, кир Исаија из Светог Пантелејмона – L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, n° 151, 318, ред. 51–53; 320, ред. 127–131, 133–134.

⁵⁹ Прот Сава, игуман Ватопеда Игњатије, игуман Хиландара Јован, игуман Ксенофона Доротеј, игуман Каракале Григорије, протоигуман Хиландара Калист, башта Хрусијског пирга Макарије, еклезијарх Карејске лавре Дамјан, монаси Теодосије и Григорије Опареша – С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents*, n° 43, 372, 377, ред. 4–11.

⁶⁰ Г. Острогорски, *Серска обласѿ*, 96–98; Д. Кораћ, *Светѿа Гора ѿод срѿском влаиѿу*, 148–149.

⁶¹ Колико је познато из сачуваних исправа, српски манастир није изгубио на суду за деспотове владе. Ватопед је пак једина обитељ која је добила редовну годишњу новчану потпору. Та донација, додуше, пала је у незгодно време – пред сам крај деспотовог живота – те је, највероватније, остала нереализована. О Угљешиној посвећености Ватопеду сведочи и мала црква Светих бесребреника у манастирском дворишту, подигнута око 1370. године, в. В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице Св. Бесребреника десијоѿа Јована Угљеше у Вайѿпеду и њихов значај за исиѿивање солунског ѿорекла ресавског живѿиѿа*, Зборник радова Византолошког института 7, 1961, 129–130.

подигне задужбина у рангу највећих атонских киновиона, али судбина је спречила остваривање тог плана. Аренге последњих Угљешиних повеља превазилазе конвенционалну побожност и одишу искреним набојем хришћанског ратника за веру.⁶² Као што нам је добро познато, нажалост, све те лепе крсташке снове однео је шум кржаве Марице.

Dragić M. Živojinović

DESPOT JOHN UGLJEŠA AND MOUNT ATHOS:
TESTIMONY FROM DIPLOMATIC SOURCES

S u m m a r y

The paper examines the relations of John Uglješa with the Holy Mount Athos community in the light of diplomatic material preserved mainly in the archives of the Monastic Republic. The corpus of the studied sources consists of two types of acts: charters authored by Uglješa himself and documents by other authors (mainly Athonite authorities) in which he is mentioned. To this day 12 acts from the Despot's chancery have survived (six each in Greek and Old Church Slavonic). Among the recipients are seven Athonite monastic communities (Chilandari, Great Lavra, Koutloumousiou, Simonopetra, St. Panteleimon, Vatopedi, Zographou), and one document is dedicated to church reconciliation with the Patriarchate of Constantinople. It could be also discerned, from circumstantial evidence, that there existed a Despot's act for the monastery of Esphigmenou in which the erection of an infirmary was documented (the hospital itself burnt down to the ground in 1770). Chilandari and Vatopedi enjoyed the greatest favor of the ruler of the Serres Principality, in which he clearly followed the Nemanide tradition. Not much can be learned from Uglješa's grants about the specific gifts to the monasteries of Mount Athos – a fact characteristic of the post-Dušan era. The absence of particular immunity formulas that would protect monastic estates from the actions of administrative and tax officials is noticeable, while monetary rent, a regular element of the sovereign's charters during the time of the first Serbian *Tsar*, almost no longer exists. As for the lack of immunity formulas, it seems that the legal force of the old charters was sufficient for the monks to protect the immunity privileges of their estates, and that, over time, it became common for the transfer of property to the ownership of

⁶² Г. Острогорски, *Серпска обласи*, 141; Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 155; К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa*, 60, 61; С. Бојанин, *Повеља деспоиона Јована Угљеше о даровању села Акроишир*, 104–105; *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II*, n° 137, 367–368; В. Алексић, Д. Милић, *Христовуља деспоиона Јована Угљеше Великој Лаври*, 57–59.

the monastery to also acquire complete immunity from local administration, so it was not necessary to specifically emphasize this in the deed of gift. On the other hand, the growth of the Athonite monks' influence in the judicial administration of the Metropolitanate of Serres is undeniable, as beautifully illustrated by two major legal processes recorded in documents from November 1366 and February 1369. The *ktetor*'s role of Jovan Uglješa on the Mount Athos territory is evidenced by the restoration of Simonopetra and his intention to erect an endowment on the site of the Makrou *kellydrion* that would rank among the largest Athonite monasteries. Preparing for the fateful showdown with the Turks, the Despot stayed on Mount Athos in the spring of 1371 and donated the monasteries of Hilandar, the Lavra of St. Athanasios, and Vatopedi. The *prooimia* of these charters transcend conventional piety and exude the sincere charge of a Christian warrior for the faith.

Keywords: John Uglješa, Mount Athos, medieval charters, Athonite monasteries, XIV century.